

УДК 726+730

к. мист. Панфілова О. Г.
(КОГПА ім. Тараса Шевченка)

РОЛЬ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРНО-ЕСТЕТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА КРЕМЕНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано передумови виникнення та становлення волинського містечка на потужного мистецького осередку, з'ясовано значення втраченої забудови єврейського кварталу у формуванні історичного обліку міста Кременець. Розглянуто специфіку виникнення та розвитку дерев'яної архітектури центральної частини міста в контексті культурологічних процесів Волині ХІХ століття. Визначено специфічні особливості міської архітектури, яка стає популярним джерелом натхнення для письменників, митців, дослідників як явище, що притаманне виключно цьому краю. Розкрито вплив середовища та роду діяльності населення на характер архітектури, розглянуто основні риси її структурних елементів.

Ключові слова: культурний осередок, оздоблення, дерев'яна архітектура, структурні елементи

THE ROLE OF WOODEN ARCHITECTURE IN THE FORMATION OF CULTURAL AND AESTHETIC CENTRE OF KREMENETS IN XIX-th CENTURY

The article analyzes the reasons of rise and formation of the Volyn town as a powerful art centre, clears up the significance of the lost buildings of the Jewish town block in formation of the historical town image. It also examines the peculiarity of the origin and development of wooden architecture in the central part of the town connected with cultural processes in the Volyn region of the XIX century. The article determines the specific features of the town architecture, which becomes a huge source of inspiration for writers, artists, researchers as the phenomenon peculiar to this region only. It shows the influence of the surrounding and a sort of activity of the population upon the architecture, main features of structural elements of the shtetl (Jewish town block).

Key words: cultural center, decoration, wooden architecture, structural elements.

Становленню Кременця як культурного центру та його добрій репутації у мистецьких колах у значній мірі сприяла діяльність на початку ХІХ ст. Волинської гімназії. З часом не лише молодь, але й досвідчені художники, музиканти, культурні діячі поступово «відкривали» для себе Волинь. Архітектурна спадщина Кременця посідає особливе місце в національному культурному надбанні України. Без перебільшення унікальне міське середовище, сформоване впродовж століть, було і залишається об'єктом наукового зацікавлення багатьох поколінь дослідників. Кременець ХІХ ст. був унікальним містом у плані архітектури, в якій переплелися традиції українського, польського та єврейського народів. Тут знаходилися чудові зразки єврейської дерев'яної архітектури ХVІІІ і ХІХ століть,

які у поєднанні із комплексом барокових будівель Єзуїтського колегіуму гармонійно вписувались у гірський ландшафт осередку. Дослідницька діяльність, аналіз та осмислення напрацьованої інформації спонукає до розширення сфери охорони історичного ядра міста, органічних елементів середовищного контексту, які визначають його неповторність. Перші системні кроки у напрямку комплексного вивчення забудови Кременця у ХХ столітті з точки зору її архітектурної цінності були зроблені у 1920–30-х роках, коли місто стало адміністративним центром повіту Волинського воєводства Другої Речі Посполитої [2, с. 26].

Особливості та характерні риси архітектурного процесу в контексті житлової зони та її окремих елементів в містах Другої Речі Посполитої вивчались переважно польськими науковцями, зокрема Ю. Віслоцькою, А. Ольшевським, К. Павловським, А. Фариною-Пашкевич та ін. Серед вітчизняних науковців чималий вклад у дослідження єврейської архітектурної спадщини Поділля і Галичини внесли Н. Левкович та Є. Котляр. Однак, проблема формування єврейської архітектури у містах Волині не була об'єктом окремого дослідження. Поодинокі статті музейних працівників Кременця З. Опольського, Ф. Мончака, С. Схейбала, присвячені дослідженню архітектури в осередку, можна знайти у польському тижневику «*Życie Krzemienieckie*». Серед новітніх публікацій виділяється стаття М. Якобчук, яка розкриває специфіку архітектури єврейських готелів-заїздів Кременця [11].

Метою наукової розвідки є дослідження знищеної дерев'яної архітектури Кременця – одного з волинських осередків єврейської культури ХІХ – поч. ХХ століття. Актуальність статті впливає з огляду на недооцінення унікальної архітектурної спадщини міста у мистецтвознавчих колах. Завданнями наукової розвідки є: оприлюднення відомостей про втрачену дерев'яну архітектуру міста, визначення її стильової приналежності, особливостей та традицій дерев'яного будівництва.

Євреї на Волині століттями створювали свою багату історію та культуру. Кременець був одним із найбільших центрів єврейської культури та освіти на Волині, тут народилося і проживало чимало видатних особистостей єврейської нації. Поява перших представників єврейської культури в Кременці датується серединою 1438 р., тобто ХV століттям. Євреї у місті з'явилися ще у ХV ст., а уже наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. Кременець стає важливим центром хасидизму. Чисельність громади починає інтенсивно зростати у роки Першої світової війни.

Традиційною формою поселення та організації життя єврейських громад у Східній Європі був штетл («містечко» на їдиш) із його неодмінними синагогою, ринком, заїздом, молитовними та учбовими закладами, цвинтарем та характерною формою місцевої забудови [10].

Єврейський будинок з його патріархальними традиціями був основною соціальною одиницею містечка. Фактично до кінця першої половини ХІХ століття місто не мало плану регулярної забудови. Вулиці забудовувалися переважно дерев'яними будинками, здебільшого без фундаменту Тут панувала особлива атмосфера. Суцільний лабіринт вуличок із одно- чи двоповерховими будиночками, єврейськими крамничками. Одним із традиційних напрямків занять єврейського населення волинського краю було ремісництво. Волинські міста були переповнені євреями-ремісниками, серед яких переважали кравці, шевці, цирульники, ювеліри. Як і кожне місто, Кременець часто потерпав від

пожеж. Однією із наймасштабніших була пожежа 1832 року, коли полум'я знищило 63 будинки євреїв. Заможні євреї, зазвичай, мали муроване помешкання вздовж центральних вулиць.

Відомо, що крім міщанських будинків та кількох палаців XVIII – XIX ст., значну частину мандрівників та художників у Кременці приваблювала саме колоритна дерев'яна єврейська архітектура середмістя, повністю знищена у середині XX століття. Про її винятковість ми можемо судити лише за збереженими документальними та художніми світлинами, чималою колекцією картин з кременецьких пленерів, розпорошених по музеях України, Польщі та приватних колекціях. Загалом, значних руйнувань місто зазнало ще за часів Першої світової війни, коли були пошкоджені середньовічний замок на Замковій горі, комплекс будівель колишнього кляштору єзуїтів та багато інших громадських і житлових будинків міста.

Архітектурне вирішення забудови у середовищі єврейських діляниць перш за все залежало від майнового стану власників, впливів міського середовища та особливостей регіональної архітектури. Саме тому у багатих штетлах великих міст забудова формувалася під впливом тогочасних архітектурних стилів, а у містечках на кшталт Кременця переважала, як правило, дерев'яна, менш якісна забудова. Історично сформована лінійна планувальна система Кременця, підпорядкована ландшафтно-містобудівній домінанті – Замковій горі з руїнами замку XIV століття, дещо відкоригована у своїй центральній частині завдяки появі ринкової площі, могла розвиватись переважно на периферії основної композиційної осі – вулиці Широкої [6, с.171]. Якщо приміська забудова складалася з невеликих хат з господарськими прибудовами, то ближче до центру міста будинки ставали ошатнішими. Саме місто прикрашали величава сакральна архітектура. У центрі знаходилася ринкова площа, обабіч якої розташовувався колишній єзуїтський колегіум. Площа прямокутної форми розташована на рельєфі та має значний ухил.

Кременець був старосвітським за характером забудови, збереженим ще з кінця XVIII – початку XIX століття. Як і в будь-якому єврейському містечку тут поряд із житловим масивом знаходилась ринкова площа (перед величним комплексом Єзуїтського колегіуму), з іншого боку кварталу розміщувалась центральна мурована синагога (на її місці у наш час – Будинок культури). Мурована синагога була ядром містобудівної структури штетлу. Сам квартал формувався поблизу синагоги у вигляді особливого складового елемента. Вони розташовувались на територіях промислових підприємств, щоб євреї могли помолитись у певні години на роботі. Синагога виконувала функцію центру життя общини. Вона була основою збереження традицій, розвитку національної єврейської культури, її зовнішній вигляд відображав соціальний статус штетла. Головний фасад часто оздоблювався геральдичними рельєфами – парними фігурками левів із скрижалями і короною, яка символізувала верховенство Тори. Інколи східний портал кам'яних синагог прикрашався розписами, які нагадували декор інтер'єрів. Тут євреї збиралися на молитви, читання священних текстів, проведення святкових церемоній, навіть на проведення судових позовів. Розташування місць у синагозі було суворо згідно соціальної ієрархії: вздовж східної стіни сиділи найбільш шановані члени общини, заможні люди, вздовж західної – бідняки [9]. Окрім «Головної» чи «Великої» синагоги, в містечку знаходились ще кілька молитовних споруд – синагоги ремісничих цехів [9].

Загалом у Кременці було дві мурованих синагоги (центральна та по вул. Дубенській, зараз приміщення автобусного вокзалу та близько дев'яти дерев'яних) (Рис. 1).

Рис. 1. Штетл із центральною синагогою у Кременці

Оскільки освіта у євреїв була одним із головних напрямків діяльності общини, в містечках, а часто і при синагогах функціонували традиційні учбові заклади. Початкову освіту єврейські хлопчики вікової категорії від шести до тринадцяти років отримували в «хедері». Для бідних учнів існували безкоштовні школи – «талмуд-тори». Вища школа – «ієшива» знаходилась під опікою раввина [9].

Житлова архітектура общини суттєво відрізнялася від місцевої української, що було пов'язано з тим, що будинок одночасно був і місцем професійної діяльності, із численними підземними комірчинами-складами, заїжджим двором, ремісницькою майстернею. Ось так виглядав один із будинків, що стояв на вулиці Кладковій, яка йшла від ринку до мурованої єврейської школи: «На першому поверсі – дві кімнати з однією комірчиною і кухнею, на другому – кімната з піччю та велика комора, а під будинком – мурований підвал із кімнатою і комірчиною» [4, с. 12]. Це був найбільш густо забудований район міста. Головним заняттям єврейського населення була торгівля і ремесла. У десятках магазинів, крамниць, будок продавалися бакалійні товари, мануфактура, галантерея, риба, кошерне м'ясо, вина, меблі, одяг, посуд, залізні вироби, лісоматеріали, книги, канцелярське приладдя.

За даними геометричного інструктажу 1783 р. та верифікації димів 1794 р., центральна частина Кременця (особливо вулиці Зарядна, Медова, Середня, Торгова, а також значною мірою вулиця Широка) була заселена саме єврейською громадою [11, с. 26]. Дерев'яна архітектура визначала характер забудови цієї частини міста, утворюючи лінію фасадів з одноповерховими або ж двоповерховими дерев'яними будинками з оригінальними балкончиками, фациятами, терасами, ганками та ламаними дахами (Рис. 2.).

Рис. 2. Кременець, вулиця Широка

Основними рисами єврейських житлових споруд були будинки на високому кам'яному цоколі на один, півтора або два поверхи. Особливу увагу приділяли архітектурним деталям, формам та членуванню вікон, металевому або дерев'яному огороженню балконів, галерей тощо. Сам будинок, як правило, вибілений вапном, і завершувався чотирихилим або двоххилим черепичним дахом із фронтонами. Зовні будинок був прикрашений дерев'яним ганком і галереєю на другому поверсі з різьбленими стовпчиками-балюстрадами або дерев'яною обшивкою. До відкритих галерей збігали зовнішні сходи [10]. Жодної огорожі чи розмежування обійстя не мали, вони ніби тулилися одне до одного, іноді проходи між будиночками не сягали й двох метрів. Інколи один будинок належав кільком власникам, оскільки було багато охочих мати у центрі міста хоча б одну-дві кімнати. Це також впливало на планування єврейських діляниць, які вражали мальовничим безладом, асиметрією забудови. Із метою економії інтер'єри жител розділялися вузькими холодними проходами-коридорами завширшки до одного метра (Рис. 3, 4).

Рис. 3. Дерев'яний будинок середмістя

Рис. 4. Дерев'яний будинок по вул. Широкій

Фактично оформлення домівок відрізнялося одне від одної у міру фантазії майстра та вподобань замовника, хоч і мали спільний композиційний тип. Зокрема, всі вони були відносно невеликі за розмірами, мали не більше двох наземних поверхів із дерев'яними добудовами та різьбленням, другий поверх доповнювався невеликим балконом, підпорами слугували побілені дерев'яні стовпи. Балкони і тераси є окрасою будь-якого будинку. Ці зовнішні архітектурні елементи облямовувалися низькими перилами та служили прекрасним місцем для відпочинку. В єврейських кварталах вони часто були завішані краном господаря. Особливою окрасою кременецьких ганків були різьблені дерев'яні декоративні елементи екстер'єрів. Відомо, що вже у міжвоєнний період ХХ століття чимало дерев'яних оздоб перебувало в аварійному стані або ж були вже втраченими (Рис. 5).

Рис. 5. Будинок-крамниця

Лише в оформленні балконів і веранд Кременця та Вишнівця Здіслав Опольський, польський геолог й один із засновників Музею землі Кременецької імені Віллібальда Бессера, нарахував 27 різновидів мотивів [7, с. 75]. При цьому науковець наголошував, що деякі з них досить прості та являють собою неоригінальні шаблони, тож їх естетична роль не розглядалася. Інші ж, що заслуговують на увагу, ще у 1933 р. потребували реставрації. Все ж З. Опольський виступав категорично проти недолугих ремонтів, які власними зусиллями проводили мешканці з метою надання естетичності власному житлу. Власне завдяки розумінню важливості фахового підходу до реставрації архітектурних пам'яток, дотримання відповідного стилю, відтворення втрачених елементів оздоблення при Кременецькому ліцеї був створений будівельний відділ. Обов'язки керівника виконував архітектор, викладач навчального закладу Здіслав Целярський [2, с. 28]. За підтримки різних польських інституцій розгорнулися широкі масштабні акції інвентаризації забудови, фотофіксації, був зібраний масив історіографічних матеріалів, на підставі яких історична частина міста могла

б претендувати на отримання статусу пам'ятки як цілісного архітектурно-містобудівничого ансамблю, що не мало б прецедентів в історії пам'яткоохоронної справи у Польщі. Волинський консерватор Ю. Дуткевич, досліджуючи мистецьку цінність кременецького середмістя, наголошував, що визнання цінності забудови центральної частини міста безсумнівно вплине на подальший розвиток цього романтичного куточка країни [2, с. 28].

Результати досліджень архітектури та містобудування Західної Волині виявляють характерну ознаку професійного середовища – одночасна присутність столичних і місцевих фахівців, а також тих, хто не мав вищої архітектурної освіти, а лише спеціальну технічну. Планування вулиць Кременця характеризувалось повною асиметрією. Зазвичай, розширення житлової площі власниками здійснювалось шляхом надбудови над цокольним поверхом чи добудовою веранди у зв'язку із збільшенням сім'ї чи зміною власників. Особливий шарм, суто кременецький, надавала району мальовнича горбиста місцевість, завдяки якій створювалась ілюзія каскаду із численних черепичних дахів різних кольорів (т.з. «голендерки»). Цьому сприяли відкриті галереї, веранди і лоджії, влаштовані в трикутних торцях двохстих дахів, ніби одночасно приналежні до зовнішнього і внутрішнього простору, вузькі проходи між житловими будинками, що часто поєднувались спільним дахом, роблячи з них своєрідні коридори без стелі і підлоги. Це відчуття підкреслювалось добудовою колоритних заїжджих будинків, або готелів-заїздів, котрі мали вихід на обидві вулиці і були призначені для розташування приїжджих у дні ярмарків. Заїзд, як невід'ємна частина єврейської міської забудови XVIII – XIX ст., був прообразом сучасного мотелю (готель на автотрасі, що забезпечує подорожніх різними видами обслуговування). Заїзд – гостинний двір, у якому під одним дахом розміщувалося жиле приміщення, готель та конюшня. Зазвичай це було видовжене приміщення із вальмовим або двохстилим дахом та широкими в'їздами, з'єднаними наскрізним проїздом. Зовнішній вигляд залежав від статусу населеного пункту: містечка часто мали глинобитні заїзди, тоді як в губерніях заїзд являв собою ошатну кам'яну споруду. Кременецькі заїзди кінця XVIII – початку XIX ст. поєднували у собі функції магазину, готелю, житла і критої стоянки для екіпажів і коней. Вони відзначалися своєрідною архітектурою, продиктованою функціональними особливостями. Нижній поверх, з боку вулиці, займали крамниця, корчма та приміщення для складів і возівень, за якими розташовувалося житло господарів. Зверху ж, під мансардним дахом, розташовувались номери [11, с. 26]. Заїжджий двір у Кременці це «великий будинок із широкою в'їзною брамою від фронту і сіньми – темними неначе в пеклі, що закінчувалися широкою стайнею [...]; по обидва боки сіней тягнувся ряд готельних кімнат, перші дві з яких по правий і лівий бік від в'їзду, так звані фронтові кімнати, призначалися лише для шанованих гостей [...]. За кожною із фронтових кімнат [...] ще по дві або три кімнати, де могли знайти дах над головою, сіно для ночівлі й паливо для печі бідні гості міста» [4, с. 12]. Останній із виразних взірців готелів-заїздів на вул. Шевченка, 22 був узятий під охорону, однак, нажаль, у 1980-х рр. зруйнувався [1, с. 4]. Розвинена інфраструктура міста передбачала значну кількість ресторанів та готелів (Рис. 6). Лише вздовж центральної вулиці міста розташовувалось 5 ресторанів, три готелі та кілька заїздів.

Рис 6. Готелі-заїзди Кременця

Усі єврейські будинки, як багатші, так і бідніші, будувалися саме за принципом готелю-заїзду, тобто: обабіч коридору розташовувався ряд кімнат; кожна з яких мала двері в загальний коридор та до сусідніх приміщень. Розміри і число кімнат різні, в більшості випадків кількість не перевищувала 8-12 кімнат, із 1-2 вікнами і піччю на дві кімнати. Сарай, що знаходився під загальним дахом, був забезпечений окремими від житлових приміщень воротами [3, с. 43].

Зоровому збільшенню обсягу будинку сприяв винос дахів, що доходив до двох метрів. Дахи підтримувалися дерев'яними стовпами, створюючи зовнішню галерею. В іншому випадку будівлі розвивалися всередину, засвоюючи всю територію, аж до виходу на паралельну вулицю або «зростали» доти, поки не зустрічалися торцями з такими самими зростаючими будинками із сусідньої вулиці [10]. Головною відмінністю єврейських будинків від аналогічних за призначенням будівель інших етнічних груп є те, що вони виключно міщанські, тобто вони демонструють особливості саме міського способу життя з усіма наслідками. Таке твердження не є самоочевидним, бо для повітового міста аж до середини ХІХ ст. міський характер цих будинків – річ не самоочевидна, адже було дуже багато хат сільського, тобто садибного типу [5, с. 54].

Окреме місце у штетлі відводилось цвинтарю, який був відокремлений від жилого простору земляним валом, стіною чи річкою. Надгробки були орієнтовані на схід і мали вигляд вертикальної кам'яної стели. На кожній стелі розміщувалася епітафія на івриті, яка містила ім'я покійного і дату його смерті, а також перераховувалися чесноти покійного. На надгробках відображалися символічні образи смерті і безсмертя, а також персональні родові знаки [9]. Порівняно віддалене розміщення синагоги та некрополя у Кременці характерно не тільки для Волині, але й для деяких міст Галичини. Не дивлячись на повне знищення автентичної дерев'яної архітектури єврейського кварталу та той факт, що єврейськими надгробками вимощували дороги і тротуари у роки Другої світової війни, кременецький єврейський цвинтар, розташований по вулиці Джерельна, містить чимало цікавої інформації. Цінність усіх подібних артефактів у тому, що вони несуть у собі певні дані про культуру, традиції та окремих особистостей етнічної групи, яких уже давно немає серед нас.

Поховання в кременецькому некрополі розташовані згідно історичних періодів: чим далі вгору, тим новіші могили. Біля підніжжя гори мацейви датуються ХVІ ст., верхню ж частину займають ряди надгробків ХІХ – І половини

XX століття. Відомо, що єврейських гербів до XVIII ст. не існувало, але єврейська символіка розвивалася на кам'яних надгробках, які ставали книгою, що розповідає і про померлу людину, і про його родину. Художню цінність стели в першу чергу визначає традиційно оздоблена символічна композиція різьбленого декору, розташована у верхній частині. На теренах України найдовершеніші мацейви XVIII – XIX ст. знайдені на Поділлі, в Галичині, на Волині. Тут розквітло пишне орнаментальне мистецтво, споріднене з декоративною творчістю народів, серед яких проживали євреї.

Зауважимо, що незаможні євреї проживали з покоління в покоління на одній і тій самій території, аж до Другої світової війни. Понад 650 будинків, 340 надвірних будівель та центральної синагоги Кременця після пожежі 1942 року не стало. Це, фактично, вся центральна частина довоєнного міста. У наш час, коли на місці єврейського кварталу знаходиться парк відпочинку, про колишні дерев'яні архітектурні реалії міста нагадують хіба що періодичні провали ґрунту, що вказують на потужну мережу підземних ходів, які пронизують мало не все місто та утворюють підземні вулиці. Чимало тунелів відносять до різних історичних періодів існування осередку. При будівництві ресторану «Кременець» у 70-ті рр. XX століття під шаром ґрунту було знайдено двоповерхову майстерню з швейним устаткуванням та чималими запасами шкіри. Також мережу підземель із умеблюванням та речами побуту було випадково відкрито під час зведення житлового будинку на розі вулиці Козубського на початку 2000-х років. Відсутність матеріальних реалій для аналізу приводить до припущення, що взірці типових єврейських будинків у Кременці являють собою продовження певної традиції і відтак мало чим відрізняються від подібних об'єктів з XVIII, XVII чи навіть XVI століть [11, с. 27]. Проаналізувавши все вищесказане, можна дійти висновку, що будівлі на кшталт кременецької єврейської архітектури у різні періоди створювалися для тих самих потреб, із тих же матеріалів (переважно дерево), тими ж традиційним способом та в аналогічних умовах. Окрім цього, варто зазначити, що зовнішній вигляд таких будинків можна також уявити, провівши паралелі із архітектурною забудовою Луцька, міста з потужною єврейською общиною [5]. Тут залишилося чимало зразків мурованої єврейської архітектури XIX – початку XX століть, тоді як дерев'яна також фактично втрачена.

Таким чином, можемо констатувати, що традиційна забудова кременецького штетлу зазнала настільки високого рівня архітектурно-композиційного розвитку, що стала візитівкою міста, яка поряд із сакральними спорудами приваблювала мандрівників та художників. Пошук балансу та реалізація функціональної концепції передбачали комплексний підхід до створення історичного середмістя Кременця. Після війни та Голокосту «єврейські містечка» Волині в основному залишилися лише у творах письменників Шолом-Алейхема, Ісака Башевіца Зінгера, Шмуеля Йозефа Агнона та у творах єврейських художників – вихідців із єврейських громад Поділля й Волині [8, с. 4]. Втрачені зразки дерев'яної садибної та громадської забудови у Кременці передавали найхарактерніші об'ємно-просторові властивості історичних аналогів, підкреслюючи виразність силуету, домінування дахових площин та підпорядкування усіх просторових форм центральній осі будинку. Проведені дослідження дають змогу не лише зрозуміти унікальність втраченої архітектури, але й у майбутньому відтворити окремі елементи штетлу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська Л. Пояснювальна записка до історико-архітектурного опорного плану м. Кременець «Укрзахідпроектреставрація»/ Л. Бачинська. – Львів : Освіта, 2003. – С. 3-8.
2. Бенедюк П. Модернізуючи Кременець: архітектурні рефлексії 1930-х років / Спадщина Кременецьких гір: Матеріали III-ї Молодіжної науково-практичної конференції (Кременець, 16 травня 2016 р.) – Кременець : ФОП Грам'як П.В., 2016. – 404 с.
3. Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания и до наших дней / Н. И. Зуц. – Староконстантинов : Типо-Литография С. Аренберга (под упр. И. Шехтмейстера), 1884. – 90 с.
4. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття./ Волинські Афіни. 1805-1833: Збірник наукових праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; [під ред. С. Маковського і В. Собчука]. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 306 с.: іл.
5. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Ростислав Метельницький. – К. : Дух і літера, 2001. – 178 с.
6. Михайлишин О. Л. Житловий квартал для службовців 1920-х років у Кременці : архітектурно-планувальні та стилістичні особливості / О. Л. Михайлишин // Архітектурна спадщина Волині : зб наук. праць. Вип. 2 / [за наук. ред. П. А. Ричкова]. – Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – С. 171-177.
7. Opolski Z. Ganki Krzemieńca i Wiśniowca/ Zdislaw Opolski // ŻK. 1933. – №2. – S. 73-78.
8. Сапожніков Л. Єврейські художники – вихідці з общин Поділля і Волині / Л. Сапожніков // Форум націй. – 2009. – №3/82. – С. 4.
9. Середина (Котляр) Е. Архитектурное пространство шtetла в контексте еврейского мироустройства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://artmy.com.ua/article-shtetl-architectural-space.shtml>. – Назва з екрану.
10. Старков М. Шtetл – єврейське містечко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : http://www.sholom-aleichem.kiev.ua/publ/articles_about_the_jewish_traditions/shtetl_evrejske_mistechko/2-1-0-22.
11. Якобчук М. Ю. Готелі-заїзди Кременця як формотворчий образ міста / М. Ю. Якобчук // Збірник «Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування». – Рівне, 2014. – №2 (2). – С. 26-29.

Рецензент: д. пед. н., проф. Дем'янчук О.Н.